

Βιβλιοκρισία

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

pascirpo@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0001-8269-6782

Rosalba Panvini και Fabrizio Nicoletti (a.c.d.). 2020. *Archeologia in Sicilia nel Secondo Dopoguerra. Atti del Convegno. Catania, 4–5 ottobre 2019*. Palermo: Regione Siciliana. Χαρτόδετο. ISBN: 978-88-6164-516-5, σσ. 317, εικ. 227.

Το Τμήμα Πολιτιστικών Αγαθών και Σικελικής Ταυτότητας της Σικελικής Περιφέρειας εξέδωσε τον υπό την επιμέλεια της Rosalba Panvini και του Fabrizio Nicoletti τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου που διεξήχθη στην Κατάνη, στο Μέγαρο Ingrassia, στις 4 και 5 Οκτωβρίου 2019.

Στον σύντομο πρόλόγό τους (σ. 11), οι Επιμελητές θυμούνται πώς γεννήθηκε η ιδέα του συνεδρίου για να ολοκληρωθεί η πορεία που είχε ήδη ξεκινήσει από το προηγούμενο, το οποίο έλαβε χώρα στη Μύτικα (νυν Modica) το 2014 και τα Πρακτικά του οποίου δημοσιεύτηκαν σε ειδικό τεύχος του περιοδικού *Archivium Historicum Mothycense* (Panvini και Sammito 2017).

Η Giovanna Greco ανέλαβε να ανοίξει τον τόμο με την αναφορά της στην αρχαιολογική έρευνα στην Ιταλία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου επισημαίνει τις εποχικές αλλαγές που επέτρεψαν μία μεγαλύτερη κατανόηση της ιστορίας της Μεγάλης Ελλάδος και της Σικελίας. Πρόκειται για μία αλλαγή προοπτικής που πλέον ερμηνεύει την ελληνικότητα της Δύσεως όχι ως επαρχιώτικη και καθυστερημένη σε σχέση με την μητροπολιτική Ελλάδα, αλλά ως αποτέλεσμα της εξελίξεως του ελληνικού στοιχείου σε ξένες περιοχές, σε σταθερή σχέση με άλλους πολιτισμούς (Φοίνικες, Τυρρηνοί κ.ά.). Αξιοσημείωτα και εξαιρετικά καρποφόρα ήταν τα συνέδρια που οργανώθηκαν αντίστοιχα στον Τάραντα και στη Σικελία από το *Ίδρυμα για τη μελέτη της Μεγάλης Ελλάδος* και από τον Eugenio Manni, καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Palermo, γιατί έδωσαν –αν και χωριστά αλλά με ευρείες αλληλεπιδράσεις– μία πιο σύνθετη εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην Ιταλία. Από τον Paolo Orsi και μετά, τα κύρια θέματα, πέρα από τη σχέση μεταξύ Ελλήνων και αυτόχθονων πληθυσμών, επικεντρώθηκαν στην έρευνα της ενδοχώρας και στη σχέση της με την ελληνική πόλη. Οι πρωταγωνιστές (Luigi Bernabò Brea, Umberto Zanotti Bianchi, Paola Zancani Montuoro, Dinu Adamesteanu, George Vallet, Juliette de la Genière) αυτής της ερευνητικής φάσεως είναι, άλλωστε, εκείνα τα άτομα που με τη δουλειά τους επέφεραν την αλλαγή στον κόσμο της έρευνας. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, τέλος, παρατηρείται μία διοικητική αναδιοργάνωση που το 1975 οδηγεί στη δημιουργία του Υπουργείου Πολιτιστικών και Περιβαλλοντικών Αγαθών (σσ. 13-23).

Αφιερωμένη στη μνήμη του Sebastiano Tusa (1952–2019) (Di Martino κ.ά. 2022) και της Mariarita Sgarlata (1962–2019) (Bisconti κ.ά. 2023) είναι η συμβολή του Michel Gras, πρώην Διευθυντή της Γαλλικής Σχολής Ρώμης (EFR), που μας μεταφέρει στην περιπέτεια που οδήγησε τους Γάλλους στην ανασκαφή του αρχαιολογικού χώρου των Υβλαίων Μεγάρων, τις νεκρόπολεις των οποίων είχε ήδη εξερευνήσει ο Orsi. Η διορατικότητα του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Συρακουσών, Luigi Bernabò Brea (1912-1999) (Giansiracusa 2021) επέτρεψε, χάρη στην συνεισφορά του Francois Villard (1924-2013) και του George Vallet (1922-1994), να διασωθεί ο χώρος της Μεγαρικής αποικίας. Πράγματι, από το 1948 κι έπειτα αυτός σημαντικός αρχαιολογικός χώρος

βρισκόταν σε κίνδυνο λόγω της αδιανόητης και ζημιογόνου απόφασης της τότε Ιταλικής πολιτικής ηγεσίας να εγκατασταθεί επί μιάς αρχαιολογικής πλούσιας περιοχής ένα βιομηχανικό συγκρότημα πετροχημικών μονάδων, που θα υλοποιούσε, κατά τα προπαγανδιστικά λεγόμενα των πολιτικών εκπροσώπων, το τόσο επιθυμητό υπό των Σικελών “οικονομικό θαύμα”. Επιπλέον, στην υποστήριξη της δραστηριότητας της Εφορείας συμμετείχαν ενεργά μέλη της τοπικής διανοήσης (Gianino 2005) (σσ. 25-32).

Βάσει προηγούμενης εργασίας υπό Giuseppe Guzzetta (2012), η Angela Maria Manenti ανασκοπεί τον μακρύ δρόμο της Νομισματικής Συλλογής, η οποία από τις αίθουσες του παλιού Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην πλατεία Μητροπόλεως (Piazza Duomo), αφού διήλθε ανέπαφη τους βομβαρδισμούς του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, κατέληξε οριστικώς στο υπόγειο του νέου Περιφερειακού Αρχαιολογικού Μουσείου «Paolo Orsi», τα εγκαίνια του οποίου έγιναν τον Απρίλιο του 2010 (Ciurcina 2009; Scirpo 2010) (σσ. 33-41).

Η μακρά και παραγωγική σταδιοδρομία του Luigi Bernabò Brea στην Εφορεία Συρακουσών (1941-1973) αποτελεί θέμα της εισηγήσεως της Marcella Accolla, που αναδεικνύει τις πολύ δύσκολες αρχές της πορείας του ανάμεσα στις πυρετωδώς ταραγμένες φάσεις του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και την αργή μεταπολεμική οικονομική αναγέννηση. Τούτη η ασταθής και περιπετειώδης περίοδος με δύσκολες συνθήκες εργασίας δεν του εστάθησαν εμπόδιο να ασχοληθεί με μία εξαιρετικώς εκτενή περιοχή (που αντιστοιχούσε σε πέντε νομούς της ανατολικής Σικελίας), εκτείνοντας τη δράση του από τις αγαπημένες του μελέτες της προϊστορίας έως τις σωστικές ανασκαφές στις Συρακούσες και την αναδιοργάνωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην παλιά έδρα στην πλατεία Μητροπόλεως. Χάρη σε έναν κύκλο ικανών και νέων συνεργατών και στη διορατικότητα που επέτρεψε τις Γαλλικές ανασκαφές στα Υβλαία Μέγαρα και τις Αμερικανικές στη Μοργαντίνη, ο Bernabò Brea άφησε σημαντική προσφορά για την αρχαιολογική κληρονομιά της Σικελίας και ιδιαιτέρως των Συρακουσών (Scirpo 2021) (σσ. 43-9).

Βασισμένη στη διατριβή του (Fazio 2016), η συμβολή του Federico Fazio περιγράφει το έργο του Bernabò Brea ως νεαρού τότε επιθεωρητή-επικεφαλής για τις αρχαιότητες των Συρακουσών, στην επίλυση κατά τη διάρκεια του πολέμου δύο επειγόντων ζητημάτων που είχαν μείνει ανοικτά από τους προκατόχους του: την ολοκλήρωση της ανασκαφής και της αποκατάστασης του Απολλωνίου στην Ορτυγία (1941-1944) και την αναδιοργάνωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην πλατεία Μητροπόλεως (1943-1951). Στην πρώτη περίπτωση, η ανάγκη των έργων, λόγω πολεμικού κινδύνου, απέτρεψε την πραγματοποίηση του πολεοδομικού σχεδίου της αρχαιολογικής ζώνης, που είχε παρουσιαστεί (1938) από τον αρχιτέκτονα Gaetano Rapisardi (1893-1988), και ο απελευθερωμένος μόνο σε τρεις εκ των τεσσάρων πλευρών από σύγχρονες κατασκευές, αρχαίος ναός αποκαταστάθηκε επίσης με επίχωμα από χαλίκια για να ενισχυθεί το κρηπίδωμα. Επισκευάστηκαν οι ζημιές που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί των Συμμάχων στις Συρακούσες (18/6/1943), και το Μουσείο ξανάνοιξε για το κοινό τον Δεκέμβριο του 1946, χάρη και στη συνεργασία του νεαρού Santi Luigi Agnello (1925-2000), επιπρόσθετου επιθεωρητή στην τοπική Εφορεία, που ανέλαβε τις χριστιανικές, υστερορωμαϊκές και βυζαντινές αρχαιότητες. Ο δεύτερος όροφος του Μουσείου εγκαινιάσθη το 1948, αλλά μόνο χάρη σε χρηματοδότηση που παραχωρήθηκε από τον τότε Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, Alcide De Gasperi (1881-1954), κατόρθωσε το μουσείο να εξοπλιστεί με τις απαραίτητες προθήκες για την καινούργια του αναδιοργάνωση (σσ. 51-61).

Η Rosaria Cicero, η Daniela Marino και η Loredana Sareneno υπογραμμίζουν τη συμβολή της Εφορείας Συρακουσών στην προστασία και στη μελέτη των αρχαιοτήτων στη Λιβύη. Για την νέα ιταλική αποικία, πράγματι, η κυβέρνηση της Ρώμης είχε ιδρύσει (1912) ειδικό Υπουργείο, η δικαιοδοσία του οποίου επεκτάθη, με την κατάκτηση της Αιθιοπίας, σε όλη την αποικιακή Αφρική (1937) και παρέμεινε ενεργό έως το 1953. Το 2011 ευρέθησαν αρχεία που φωτίζουν ουκ ολίγον τη δραστηριότητα της τοπικής Εφορείας στην Αφρική, από τα χρόνια του Paolo Orsi: αρχιτέκτονες, αρχαιολόγοι, σχεδιαστές και εργαζόμενοι μετακινήθηκαν στη Λιβύη για να συμβάλουν στο έργο της ιταλικής (και φασιστικής) προπαγάνδας με την ώθηση της αναβίωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (σσ. 63-72).

Στο σύντομο αυτό απολογισμό των ερευνητικών δραστηριοτήτων που έλαβαν χώρα από τον Bernabò Brea στο νεογέννητο νομό της Ραγούσας αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Giovanni Distefano επισημαίνει το ενδιαφέρον του Λιγυρίου για τη Σικελική προϊστορία, χωρίς όμως να εξοικονομεί ενέργεια για την εξερεύνηση του χώρου των Υβλαίων ορέων, πατρίδας του Biagio Pace (σσ. 73-6). Η Bianca Ferrara προσφέρει μία πλούσια και εξαντλητική αναφορά στην ιστορία των μελετών αφιερωμένων στον χώρο του Νηαίτου (νυν Noto), που βρίσκεται πάνω στο όρος Αλβερία. Από τον Paolo Orsi έως τον Vincenzo La Rosa (1941–2014), τα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών και των ανασκαφών επέτρεψαν να αποκτήσουμε μία λιγότερο ξεθωριασμένη εικόνα της αρχαίας πόλεως, η οποία έγινε αντικείμενο πρόσφατων αρχαιολογικών ερευνών εκ μέρους της γραφούσης (σσ. 77-85).

Η οριστική μεταφορά του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κατάνης από την προηγούμενη έδρα επί οδού Sangiuliano στην τωρινή στο Μέγαρο Ingrassia, επέτρεψε στον Pietro Militello να εντοπίσει και να μελετήσει πολλά έγγραφα (ανάμεσα στα οποία το φωτογραφικό αρχείο) που μαρτυρούν τη μακρόχρονη ζωή του. Από την ίδρυσή του (1923), που αναφέρεται στα έγγραφα του Paolo Orsi, ο φορέας έρευνας έχει σημαδευτεί από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Σικελικής αρχαιολογίας (Guido Libertini, Paolo Enrico Arias, Giuseppe e Santi Luigi Agnello) που καθοδήγησαν τη δράση του όχι μόνο προς ιστορικο-καλλιτεχνική μελέτη της Αρχαιότητας, αλλά και προς έρευνες πεδίου τόσο στο νησί (Λεοντίνους, Κατάνη) όσο και στο εξωτερικό (Πρινιά, Αγία Τριάδα, Κύμη της Ιωνίας και Νέα Πάφος). Το κλείσιμο του Ινστιτούτου και η απορρόφησή του από το Τμήμα, υπό τον νόμο Gelmini (2010), παρ' όλα αυτά δεν έχει πληγώσει τη συμβολή του στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Σικελίας. Στον Salvatore Adorno ανατίθεται το έργο να σκιαγραφήσει ένα σύντομο βιογραφικό περί του Giuseppe Agnello (1888–1976), στον οποίο οι Συρακούσιοι οφείλουν τη διαφύλαξη πολλών εκ των ιστορικών μνημείων και καλλιτεχνικών αγαθών τους. Αντιπρόσωπος μιάς ελιτίστικης ομάδας διανοουμένων, χωρίς καμιά κοινωνική παιδαγωγική φιλοδοξία, ο Agnello υπηρέτησε την κοινότητα των Συρακουσών διατηρώντας την περιοχή ως ένα στοιχείο ταυτότητας. Στο παράρτημα του άρθρου υπό την επιμέλεια της Anna Maria Seminara αφιερώνεται μία ανάμνηση ενός δασκάλου της Σικελικής αρχαιολογίας, του Giovanni Rizza (1923-2011) (σσ. 87-101).

Ο Fabrizio Nicoletti μας προσφέρει την ενδιαφέρουσα και μέχρι πρότινος άγνωστη ιστορία του φορέα στην Κατάνη που είχε επιφορτιστεί με τη φροντίδα των αρχαίων μνημείων. Με σκοπό να διαφυλαχτούν τα ίχνη του αρχαίου και ένδοξου παρελθόντος της Σικελίας, ιδρύθη (1778) η *Βασιλική Φύλαξη των Αρχαιοτήτων*, χωρισμένη στις δύο περιφέρειες του Palermo (Val di Mazara) και της Κατάνης (Val Demone και Val di Noto). Με Βασιλικό Διάταγμα (1827), αυτό το σώμα αντικαταστάθηκε από την *Επιτροπή Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών* με έδρα το Παλέρμο, που ελέγχει την περιοχή μέσω τοπικών επιθεωρητών. Το τμήμα της Κατάνης της *Επιτροπής των Ανταποκριτών* εγκαινιάστηκε το 1830 και λίγο μετά εγκαταστάθηκε στο Αρχαίο Θέατρο και παρέμεινε ενεργό ακόμα μετά την Ένωση της Ιταλίας. Μόνο το 1907 η περιοχή της Κατάνης ενσωματώθηκε στην Εφορεία Ανασκαφών και Αρχαιολογικών Μουσείων με έδρα τις Συρακούσες, αλλά από τη δεκαετία του '30 ανατέθηκε στις φροντίδες του Guido Libertini, που ως επίτιμος επιθεωρητής καθοδήγησε την τύχη της μέχρι το θάνατό του το 1953. Τον διαδέχθηκε ο συνεργάτης του, Giovanni Rizza, που παρέμεινε στη θέση μέχρι το 1987. Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ο Libertini είχε τις ιδανικές ικανότητες να διευθύνει τη διοικητική δομή που σταδιακά σχηματιζόταν στην Κατάνη: με το περίεργο όνομα που υιοθετήθηκε το 1947 «*Θέατρο Ελλήνων – Γραφείο χωρίς σφραγίδα*», ο φορέας μετονομάστηκε (1950) σε *Γραφείο Μνημείων της Κατάνης* και αργότερα (1957) σε *Γραφείο Αρχαιολογικών Ανασκαφών Κατάνης*. Υπό τη δικαιοδοσία του δεν περιλάμβανε μόνο τον νομό της Κατάνης, αλλά και τα βόρεια και δυτικά τμήματα της μεγάλης Εφορείας Αρχαιοτήτων των Συρακουσών. Μεταξύ των αξιόπαιων δραστηριοτήτων του Γραφείου Ανασκαφών συγκαταλέγεται η δημιουργία του *Ατλαντος της πόλεως Κατάνης (Atlas Urbis Catanae)*, τα αποτελέσματα του οποίου, δουλεύοντας κυρίως σε αστικό επίπεδο, ενημερώνονταν συνεχώς για την παροχή μιάς καθαρότερης εικόνας της αρχαίας πόλεως (Tortoricì 2016). Αποτέλεσε επίσης σφοδρό αντίπαλο της γρήγορης οικοδομικής ανάπτυξης που μετέτρεψε την Κατάνη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε μία σύγχρονη πόλη, με μεγάλο όμως κόστος τη θυσία πολλών αρχαιολογικών μνημείων. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η μοίρα του αρχαίου θεάτρου που ήδη από τα χρόνια του φασιστικού καθεστώτος είχε προοριστεί (ως προϊόν της ρωμαϊκής δόμησης) να επανέλθει στο

φως μετά από αιώνες λήθης. Το (ατελές) έργο της ανασκαφής και της αποκατάστασης του θεάτρου ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Italo Gismondi (1887-1974), που δεν πρόλαβε να δει το αποτέλεσμα. Μετά από δεκαετίες εγκατάλειψης, το αρχαίο μνημείο έχει αποκατασταθεί και ανοίγει για το κοινό (σσ. 103-17).

Με βάση τα έγγραφα και την τεκμηρίωση που έχουν παραμείνει στα αρχεία, η Viviana Spinella επισημαίνει το έργο του Libertini πάνω στην εκκλησία της *Rotonda*, η οποία κατά τον συμμαχικό βομβαρδισμό του 1943 υπέστη ζημιές τέτοιες, ώστε να επιτραπεί η αλλαγή της χρήσεως της και επακολούθως, η διεξαγωγή ανασκαφών στο εσωτερικό της (Libertini 1953; Ravone 2005) (σσ. 119-27). Αποτέλεσμα έρευνας που διεξήχθη στα ιστορικά αρχεία του *Συνδικάτου Αποστραγγίσεως* της Κατάνης και της Εφορείας Αρχαιοτήτων της Ανατολικής Σικελίας, η συμβολή του Rodolfo Brancato, πρόλογος μίας προηγούμενης εργασίας του (Brancato 2020), ασχολείται με τα πρώτα αρχαιολογικά δεδομένα που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των εργασιών αποστράγγισης της έως τότε ελώδους και έρημης πεδιάδας της Κατάνης, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (σσ. 129-39).

Λόγω του αδικαιολόγητα παρατεταμένου συμμαχικού βομβαρδισμού στο Randazzo (16/7-11/8/1943), το χωριό υπέστη σοβαρές ζημιές, ειδικά και κυρίως στο πολιτιστικό του απόθεμα. Το δημοτικό μουσείο όπου φυλασσόταν η ήδη γνωστή στον Orsi συλλογή «Vagliasindi» λεηλατήθηκε και ακόμη και σήμερα γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθούν τα ευρήματα με βάση την προηγούμενη φωτογραφική τεκμηρίωση (Magro και Scaravilli 2023). Η Maria Teresa Magro εξετάζει μερικά εξ αυτών και εστιάζει στη μελέτη των ευρημάτων που προέκυψαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην κοιλάδα του ποταμίσκου *Al Cantara*, που εμφανίζεται ολόενα και περισσότερο ως η χώρα της Νάξου (Magro και Scaravilli 2017) (σσ. 141-48).

Στο νοσταλγικό της πέρασμα μέσα στην ιστορία της ένδοξης εν *Συρακούσας Σχολής Εξειδίκευσης στην Αρχαιολογία*, ιδρυθείσας (1925) επαινετά από τον Paolo Orsi, κατά τη σύντομη ακαδημαϊκή του διαδρομή και αναστηθείσας (1961) με διορατικότητα από τον Giovanni Rizza, ο Dario Palermo δίνει μία ειλικρινή εικόνα εναρμονισμένης σκιάς και φωτός για το μέλλον αυτού του φορέα, που από την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση του 2006 φαινόταν να βγαίνει σχεδόν άδειος και αποδυναμωμένος από τις τεράστιες δυνατότητες που θα μπορούσαν να αναζωπυρώσουν την προστασία και την έρευνα στον αρχαιολογικό πλούτο της Σικελίας (Malfitana 2023) (σσ. 149-55).

Όπως επισημαίνει η Gabriella Tiganò, ο ρόλος που έπαιξε ο Bernabò Brea, επιθεωρητής της ανατολικής Σικελίας από το 1941, στην ανακάλυψη της αρχαιολογικής κληρονομιάς της περιοχής της Μεσσήνης ήταν καθοριστικός και υποστηριζόταν πρωτίστως από το ευρύ δίκτυο φιλικών συνεργασιών με διακεκριμένους εντόπιους μελετητές και νέους συναδέλφους, που έδωσαν το έναυσμα να επεκταθούν οι έρευνες σε μεγάλες (και έως τότε αρχαιολογικά άγνωστες) περιοχές. Ανάμεσά τους, απαριθμούνται όχι μόνο οι αστικές ανασκαφές στη Μεσσήνη και τις Μύλας (νυν Milazzo), και τις αποκαταστάσεις των θεάτρων της Τυνδαρίδος και του Ταυρομενίου, αλλά και τις εκτενείς ανασκαφές στις ελληνιστικές πόλεις επί του Τυρρηνικού πελάγους (Αλαισα, Απολλωνία, Αβάκαινον, Λόγγανη), χωρίς να ξεχνάμε την εξερεύνηση προϊστορικών και πρωτοϊστορικών χώρων στους οποίους ο εν λόγω αφιέρωσε ιδιαίτερη προσοχή (σσ. 157-67).

Η πολυσχιδής συμβολή (Daniela Gandolfi, Rosina Leone ed Umberto Spigo) που ακολουθεί εστιάζει στη δραστηριότητα του Nino Lamboglia (1912-1977), τότε προέδρου του Διεθνούς Ινστιτούτου Λιγυρίας, ως συνεργάτη του Bernabò Brea. Ήδη σε εξαιρετικές σχέσεις από την αρχή, οι δύο υπήρξαν πρωτοπόροι εισαγωγής στην Ιταλία της στρωματογραφικής ανασκαφής που ο Lamboglia εφάρμοσε στις έρευνες της Τυνδαρίδος μεταξύ 1950 και 1956 (Lamboglia 1953). Ένα άλλο κοινό σημείο των δύο μελετητών ήταν το ενδιαφέρον για την υποβρύχια αρχαιολογία, της οποίας η σημασία θα αποδεικνυόταν καθοριστική στις θαλάσσιες έρευνες στο αρχιπέλαγος των Αιολίδων νήσων (Lamboglia 1974) (σσ. 169-82).

Είναι ακριβώς εδώ, μετά από μία σύντομη ανασκαφή του Orsi (1928), που η έρευνα επαναλαμβάνεται μετά τον πόλεμο από τον Bernabò Brea, με σειρά επιτόπιων ελέγχων και κατεπειγόντων ανασκαφών για όλα τα νησιά. Η Maria Amalia Mastelloni χωρίζει τη δραστηριότητα του Εφόρου σε τρεις περιόδους και, χωρίς να παραλείπει να αναδείξει ό,τι καλό έχει γίνει για την κληρονομιά των Αιολίδων, επισημαίνει ορισμένες προκλήσεις του έργου που έχει επιτελεστεί (σσ. 183-97).

Στη Maria Costanza Lentini ανατίθεται η αφήγησις των αρχαιολογικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν από την Εφορεία της Ανατολικής Σικελίας στη Νάξο, όπου από το 1953, με εντολή του Bernabò Brea, η έρευνα επανεκκίνησε. Μετά τις πρώτες ανασκαφές (1953-1955), η απόκτησις εκ μέρους του Δημοσίου, των δυτικών εκτάσεων της χερσονήσου Σχισώ (1961), ως πρώτη φάση για την δημιουργία του μελλοντικού (ιδρυθέντος το 2007) Αρχαιολογικού Πάρκου, επέτρεψε την επανέναρξη των ανασκαφών που διεξήχθησαν από την Paola Pelagatti (μέχρι το 1980) (Pelagatti 1993) και στη συνέχεια από τη γράφουσα. Το μεγαλύτερο αποτέλεσμα ήταν η ανακάλυψη του πολεοδομικού ιστού του 5ου αιώνας π.Χ. (σσ. 199-209).

Η αρχαιολογική έρευνα στη κεντρική Σικελία, ανάμεσα στους ποταμούς Ιμέρα και Άλυκος, είναι το θέμα της τετραπλής εισήγησης που ανασκοπεί τα κατά στιγμές περιστασιακά και ανομοιογενή βήματα της επιστημονικής έρευνας από τους αρχαιολόγους της μετεμφυλιακής εποχής (Griffo, Orlandini ed Adamesteanu). Οι διεξαγμένες στη Sabucina, στη Raffa di Mussomeli ή στο Polizzello ανασκαφές, αν και πρόσφατα έχουν βρει μία ορθότερη ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, διατηρούν ακόμα μία αύρα μυστηρίου και οι πολλές ερωτήσεις που παραμένουν αναπάντητες λόγω έλλειψης ενός συνολικού ερευνητικού σχεδίου κάνουν τους συγγραφείς (Rosalba Panvini και Gianluca Calà) να αναρωτιούνται για την ευκαιρία συνέχισης των ανασκαφών σε ακόμα ανεξερεύνητους χώρους, προτιμώντας αντ' αυτού να δημοσιεύσουν την τεράστια ποσότητα υλικών που έχουν λησμονηθεί στις αποθήκες των μουσείων (σσ. 211-20).

Ο Rosario Patané τονίζει όχι τόσο τη διεξαγωγή της έρευνας από την Εφορεία στην περιοχή της Έννας, για να αντισταθεί στην κυριαρχία των τυμβωρύχων και να ξυπνήσει τη συνείδηση των κατοίκων σχετικά με τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά αναρωτιέται για τη (καθυστερημένη) δημιουργία αρχαιολογικών μουσείων και για την ικανότητα να γίνεται προσβάσιμη στο ευρύ κοινό η γνώση του παρελθόντος που μπορεί να προσφέρει μία ανασκαφή (σσ. 221-30).

Με ξεκίνημα το υπό του Bernabò Brea απομνημόνευμα, βάσει του οποίου ο Έφορος κατάφερε να επισκεφτεί την επαρχία της Έννας μόνο το 1944 κατά τη διάρκεια της περιόδου της Συμμαχικής Στρατιωτικής Διακυβέρνησης (AMGOT), η Serena Raffiotta παρουσιάζει τη χρυσή εποχή της αρχαιολογίας στην Έννα. Μέχρι τη μεταβίβαση στην Εφορεία του Ακράγαντος (1968), ο νομός αυτός γνώρισε έντονη, χρηματοδοτούμενη κυρίως από το κράτος, δραστηριότητα, που οδήγησε στην ανακάλυψη πολλών αρχαίων θέσεων και στην αξιοποίηση ορισμένων εξ αυτών, που ανατέθηκαν σε ξένες αρχαιολογικές σχολές (Μοργαντίνη) ή με τη βοήθεια της τοπικής διανοήσης (Barrafranca, Κεντόριπα) (σσ. 231-40).

Πόση πικρία φαίνεται από τα λόγια που περιγράφουν την αξιοθρήνητη κατάσταση, στην οποία βρίσκονται οι αρχαιολογικές θέσεις της Γέλας! Στην ανασκόπησή της ιστορίας των ερευνών που διενεργήθηκαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο από τους μεγάλους πρωταγωνιστές της Σικελικής αρχαιολογίας (Griffo, Orlandini ed Adamesteanu), οι συγγραφείς Rosalba Panvini και Marina Congiu αναδεικνύουν την χρόνια απουσία ενός ενιαίου σχεδίου επιστημονικής έρευνας και την έλλειψη χρηματοδότησης για την υλοποίησή του, κάτι που θέτει σε κίνδυνο ακόμη και τους χώρους ανοιχτούς στο κοινό (σσ. 241-55). Ανασκοπώντας την ιστορία της προστασίας των Αρχαιοτήτων του Ακράγαντος, η Domenica Gulli σκιαγραφεί ένα προσεκτικό και ακριβές βιογραφικό σημείωμα του Ernesto De Miro (1926–2025), συνεργάτη αρχικά και κατόπιν διαδόχου του Pietro Griffo, πρώτου «ηρωικού» Εφόρου του Ακράγαντος (σσ. 257-86).

Η Σικελία μπορεί να υπερηφανεύεται για τη μοναδική Εφορεία της Θάλασσας, ιδρυθείσα (2004) υπό του Sebastiano Tusa για να ανακόψει τις λεηλασίες που κατέστρεφαν τα ναυάγια γύρω από το νησί. Η Francesca Oliveri κάνει λοιπόν, μία σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας των υποβρύχιων ερευνών στη Σικελία και στην Ευρώπη (σσ. 287-296). Στην Έπαυλη Malfitano στο Παλέρμιο, έδρα του Ιδρύματος Whitaker, φυλάσσεται ένα αξιόλογο αρχαιολογικό έγγραφο, που η Giuseppina Mammìna και η Maria Pamela Toti εξέτασαν, ανακαλύπτοντας κάποιες αλληλογραφίες που φωτίζουν γεγονότα και πρόσωπα πρωταγωνιστές της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί (σσ. 297-304).

Ένας εκ των χώρων που περισσότερο επωφελήθη από τις οικονομικές πηγές του νεοϊδρυθέντος *Ταμείου του Νότου* [Cassa del Mezzogiorno] (1950) ήταν η Σολούς. Αν η φοινικική αποικία, που αναφέρει ο Θουκυδίδης, έχει εντοπιστεί στην περιοχή κοντά στο ακρωτήριο Σολάντο και στο υπερκείμενο οροπέδιο του Αγίου Χριστοφόρου,

τα ερείπια της ελληνιστικής πόλεως, επανιδρυμένης μετά την καταστροφή από τον Διονύσιο Α' (397 π.Χ.), ευρέθησαν στο όρος Καταλφάνο. Εδώ, από τα τέλη του 19ου αιώνας, όπως θυμάται η Laura Di Leonardo, οι ανασκαφές είχαν φέρει στο φως πολλά ευρήματα, σήμερα εκτεθειμένα στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο του Palermo, ενώ από το 1951 και για περίπου είκοσι χρόνια υπό την διεύθυνση του Vincenzo Tusa αποκαλύφθηκε ο χώρος, στα όρια του οποίου κατασκευάστηκε (1959) το σήμερα επισκέψιμο στις δύο του πτέρυγες *Antiquarium* (σσ. 305-13).

Κλείνει ο τόμος με τη σύντομη καταληκτική ομιλία του Michel Gras που συνοψίζει τα αποτελέσματα των εργασιών του συνεδρίου με μερικές παρατηρήσεις: (α) τη στενή σχέση της Σικελίας με την Ιστορία, όπως φαίνεται από την πορεία του ιστορικού Santo Mazzarino· (β) με εξαίρεση τον Orsi, κατά τη δεκαετία του '30 του περασμένου αιώνα, η αρχαιολογική έρευνα στις ελληνικές αποικίες έμενε σχεδόν εντελώς στάσιμη· (γ) μετά τη φασιστική παρένθεση, με τον Bernabò Brea και τους συνεργάτες του, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τους αυτόχθονες και τους Σικελούς· (δ) πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι παραδόσεις του 19ου αιώνα για να εξεταστεί η εξέλιξη της έρευνας στις επιμέρους περιοχές του νησιού, μόνο εν μέρει υπό την επιμέλεια των τοπικών Πανεπιστημίων· και τέλος, (ε) ο σημαντικός παράγων της διεθνοποίησης των Σικελών αρχαιολόγων που φέρνουν στο νησί τις εμπειρίες που απέκτησαν στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο και στη Λιβύη. Η μεγάλη οικονομική «άνθηση» που σημειώθηκε τη δεκαετία του '50, προκάλεσε μαζί με την εξυγίανση των πολεμικών πληγών τη γέννηση και την ανάπτυξη της σωστικής (και έπειτα προληπτικής) αρχαιολογίας (σσ. 315-17).

Ο επιμελημένος και εικονογραφημένος με πλούσιο και ποικίλο υλικό τόμος, με την παρουσία μικρών περιλήψεων στα αγγλικά, καταφέρνει στο στόχο του, να αφηγηθεί την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας στη Σικελία στην δύσκολη και ταραγμένη περίοδο του Μεταπολέμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bisconti F., M. Braconi, L. de Maria, M.D. Lo Faro, και L. Spera, επιμ. 2023. *Η άμενπτος ζήσασα χρηστώς και σεμνώς: Scritti per Mariarita Sgarlata*. Todi (PG): Tau Editrice.
- Brancato, R. 2020. *Topografia della Piana di Catania. Archeologia, viabilità e sistemi insediativi*. Cronache – Monografie. Roma: Edizioni Quasar.
- Ciurcina, C., επιμ. 2009. *Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”. Il Medagliere*. Siracusa: Emanuele Romeo Editore.
- Di Martino S., M. Marazzi, και L. Milano, επιμ. 2022. *Orizzonti d’Oriente. Tra Mediterraneo e Asia centrale: Studi in ricordo di Sebastiano Tusa*. Eothen, 25. Firenze: LoGisma Editore.
- Fazio, F. 2016. «La liberazione dell’Apollonion di Siracusa (1858–1942). Tra storia urbana e tutela». Διδ. διατρ., Università degli Studi di Palermo.
- Gianino, C. 2005. «Il contributo di Mario Montesana alla conoscenza del territorio di Augusta». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ*, επιμ. P.D. Scirpo, 145–52. Διαχρονία, Παράρτημα 1. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Giansiracusa, P., επιμ. 2021. *Atti della Giornata di studi dedicata a Luigi Bernabò Brea. “A vent’anni dalla morte: il ricordo e le prospettive attuali e future di ricerca”*. Siracusa, 18/10/2019. Quaderni del Mediterraneo, XXI. Siracusa: Edizioni Tyche.
- Guzzetta, G. 2012. *Le collezioni numismatiche del Museo di Siracusa. Dall’istituzione del Museo Civico al Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”*. Catania: Giuseppe Maimone Editore.
- Lamboglia, N. 1953. «Gli scavi di Tindari (1950–1952)». *La Giara*, II: 70–84.
- _____. 1974. «Campagna di ricerca nelle isole Eolie». *Rivista di Studi Liguri*, XL: 81–2.
- Libertini, G. 1953. «Scoperte recenti riguardanti l’età bizantina a Catania e provincia. La trasformazione di un edificio termale in chiesa bizantina (La Rotonda)». Στο *Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini Palermo, 3–10 aprile 1951*, επιμ. S.G. Mercati, II, 166–72. Studi Bizantini e Neellenici, VIII. Palermo: Associazione Nazionale per gli Studi Bizantini.
- Magro, M.T. και Scaravilli, M.S. 2017. «Archeologia rupestre nella valle dell’Alcantara». Στο *Dialoghi sull’archeologia della Magna Grecia e del Mediterraneo. Atti del I convegno internazionale di studi. Paestum, 7–9 settembre 2016*, επιμ. A. Pontrandolfo και M. Scafuro, 357–62. Paestum: Pandemos.
- _____, επιμ. 2023. *Il Museo Civico Archeologico “Paolo Vagliasindi” di Randazzo – I. Materiali di età arcaica e classica*. Cronache – Monografie. Roma: Edizioni Quasar.
- Malfitana, D. επιμ. 2023. *Secolo di archeologia (1923–2023): ricerca, tutela, valorizzazione, gestione. Per i cento anni della Scuola di specializzazione in beni archeologici dell’Università di Catania*. Bibliotheca archaeologica, 77. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- Panvini R. και A. Sammito, επιμ. 2017. *Atti del convegno di studi “Archeologia in Sicilia tra le due guerre”*. Modica, 5–7 Giugno 2014. Archivium Historicum Mothycense, 18–19 (2014–2015). Modica: Ente Autonomo Liceo Convitto.
- Pavone, C. 2005. «Le terme e la chiesa della Rotonda di Catania». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ*, επιμ. P.D. Scirpo, 125–35. Διαχρονία, Παράρτημα 1. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Pelagatti, P. 1993. «Nasso. Storia della ricerca archeologica». Στο *Bibliografia Topografica della Colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche*, XII, επιμ. G. Nenci και G. Vallet, 268–87. Pisa – Roma: Edizioni della Normale.
- Scirpo, P.D. 2010. Βιβλιοκρισία: *Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”. Il Medagliere*, του C. Ciurcina. *ArchStorSir*, s. IV, II: 532–34.
- _____. 2021. «Luigi Bernabò Brea e le Antichità di Akrai». Στο *Atti della Giornata di studi dedicata a Luigi Bernabò Brea. “A vent’anni dalla morte: il ricordo e le prospettive attuali e future di ricerca”*. Siracusa, 18/10/2019, επιμ. P. Giansiracusa, 157–64. Quaderni del Mediterraneo, XXI. Siracusa: Edizioni Tyche.
- Tortorici, E., επιμ. 2016. *Catania antica. La carta archeologica*. Roma : “L’Erma” di Bretschneider.